

The Mechanism of Social Change from the Perspective of the Qur'an based on the Course of Revelation

Mohammad Hassan Akhlaqi¹

Mohsen Alviri²

Received: 22/02/2021

Accepted: 02/01/2022

Abstract

Since ancient times, understanding society and its issues has been at least part of the scientific efforts of scientists. The concern of explaining social changes and transformations that occur at the level of social institutions and structures, and providing a proper explanation of it, were the issues that led to the creation of a science called sociology. Sociologists have offered multiple and in some cases opposite perspectives on social change since they look at society from different angles and levels of analysis. According to religion (worldview, Shariah and ethics), psychological motivations, economics and action, which became the basis for the formation of basic sociological ideas, are the most important components in the analysis of social change. Contemplating the verses of the Qur'an

1. PhD in Qur'anic Interpretation and Sciences from Al-Mustafa Society, Qom, Iran (Corresponding Author). mohammadhassan.akhlaqi@edihe.ac.ir.

2. Professor and Director of the Department of History, Baqir Al-Olum University, Qom, Iran. alvirim@bou.ac.ir.

* Akhlaqi, M. H., & Alviri, M. (1400 AP). The mechanism of social change from the perspective of the Qur'an focusing on the Revelation Movement. *Journal of Islam and Social Studies*, 9(35), pp. 47-82. DOI: 10.22081 / jiss.2022.56976.1623.

* Copyright © 2021, Author (s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits copy and redistribute the *material* just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

and analyzing them based on these components, considering the revelation movement (of the Qur'an), can be a solution to present a Qur'anic model of the mechanism of social change. After contemplating the verses and quantitative and qualitative analysis of the data, the mechanism of social change from the perspective of the Qur'an is a multidimensional and cyclical process. In this process, the worldview and beliefs of individuals in society as the basis of social change affects their actions and causes reproduction or changes in structures, but this effect is not unilateral. Eventually, from the perspective of the Qur'an, any analysis to understand social change and its mechanism must focus on the interrelationship between belief and action.

Keywords

Social change, social realities, the mechanism of change, the revelation movement of the Qur'an.

سازوکار تغییر اجتماعی از دیدگاه قرآن با تکیه بر سیر نزول

محمدحسن اخلاقی^۱ محسن الویری^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۲

چکیده

فهم جامعه و مسائل مربوط به آن، دست کم بخشی از تلاش‌های علمی دانشمندان از قدیم تا کنون بوده است. دغدغه‌ی تبیین تغییرات اجتماعی و دگرگونی‌هایی که در سطح نهادها و ساختارهای اجتماعی رخ می‌دهد و ارائه‌ی تبیینی درست از آن، مسأله‌ای بود که باعث ایجاد دانشی به نام جامعه‌شناسی شد. به دلیل نگاه به جامعه از زوایای مختلف و سطوح تحلیل متفاوت، جامعه‌شناسان دیدگاه‌های متعدد و در برخی موارد متضادی از تغییر اجتماعی ارائه کرده‌اند. به نظر دین (جهان‌بینی، شریعت و اخلاق)، انگیزه‌های روانی، اقتصاد و کنش که بستر شکل‌گیری انگاره‌های اساسی جامعه‌شناسی شد، مهم‌ترین مولفه‌ها در باب تحلیل دگرگونی‌های اجتماعی است. تدبّر در آیات و تحلیل آنها بر اساس این مولفه‌ها با نظر داشت سیر نزول، می‌تواند در ارائه‌ی یک الگوی قرآنی در باب سازوکار تغییر اجتماعی راهگشا باشد. پس از تدبّر در آیات و تحلیل کمی و کیفی داده‌ها، سازوکار تغییر اجتماعی از منظر قرآن، به‌نظر فراگردی چندبعدی و دورانی است. در این فراگرد، جهان‌بینی و باور افراد جامعه به‌مثابه زیربنای تغییر اجتماعی بر کنش آنها تأثیر می‌گذارد و باعث بازتولید یا تغییر ساختارها می‌شود، اما این تأثیر یک‌طرفه نیست. در نهایت؛ از منظر قرآن، هرگونه تحلیلی برای فهم تغییرات اجتماعی و سازوکار آن باید بر رابطه متقابل باور و کنش افراد تمرکز کند.

کلیدواژه‌ها

تغییر اجتماعی، واقعیت‌های اجتماعی، سازوکار تغییر، سیر نزول.

۱. دکتری تفسیر و علوم قرآن از جامعه‌المصطفی (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول). mohammadhassan.akhlaqi@edihe.ac.ir

۲. استاد و مدیر گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. alvirim@bou.ac.ir

* اخلاقی، محمدحسن؛ الویری، محسن. (۱۴۰۰). سازوکار تغییر اجتماعی از دیدگاه قرآن با تکیه بر سیر نزول. فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۹(۳۵)، صص ۴۷-۸۲. DOI: 10.22081/jiss.2022.56976.1623

DOI: 10.22081/jiss.2022.56976.1623

مقدمه

از گذشته تا حال، فیلسوفانی از غرب و شرق عالم؛ همچون افلاطون، فارابی، ابن‌خلدون، کانت، هگل، کنت، مارکس و ... در باب جامعه، ویژگی‌های آن و تغییراتی که بر آن عارض می‌شود، سخن رانده‌اند (ن. ک: بارونز و بکر، ۱۳۵۴، ج ۱، صص ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۳ و ۲۹۴؛ آرون، ۱۳۹۰، صص ۱۰۶، ۱۷۳-۱۷۵؛ کانتون، ۱۳۸۷، ص ۶۰-۸۲؛ آزاد ارمکی، ۱۳۸۷، صص ۲۷۹ و ۲۱۹؛ رجبی، ۱۳۷۸، صص ۴۴-۹۳، ۹۴، ۱۶۸، ۲۰۶ و ۲۱۴؛ ثقفی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۹ و ۱۴۸)، اما اولین کسی که به صورت علمی و روشمند در این باره گام نهاد، آگوست کنت بود. وی، تلاش علمی خود را - که عنوان فلسفه‌ی اثباتی (پوزیتیویسم) بر آن نهاده بود - «جامعه‌شناسی» نامید (کوزر، ۱۳۸۷، ص ۲۴). دغدغه‌ی اصلی او در شناخت جامعه، شناخت دگرگونی‌ها و تغییراتی بود که بر آن عارض می‌شد. در واقع، هدف جامعه‌شناسان از شناخت و مطالعه تغییرات اجتماعی، فهم و سپس مدیریت آن بود (ریتزر، ۱۳۷۴، صص ۳-۱۲). مسأله اساسی جامعه‌شناسان این نبود که چرا جوامع تغییر می‌کنند، بلکه پرسش این بود که طی چه فرآیند یا سازوکاری، جوامع دگرگون می‌شوند؟ و چه عواملی در این خصوص تأثیر گذارند؟ (ریتزر، ۱۳۷۴، صص ۱۶-۲۱).

در دو جا، قرآن به صراحت از تغییر در جامعه سخن گفته است: در یک‌جا فرموده: «ذَلِكِ بَانَ اللَّهُ لَمْ يَكْ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يَغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»؛ این، به خاطر آن است که خداوند، هیچ نعمتی را که به گروهی داده، تغییر نمی‌دهد؛ جز آنکه آنها خودشان را تغییر دهند و خداوند، شنوا و داناست (انفال، ۵۳)!. و نیز «... إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يَغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»؛ ... خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملتی) را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است، تغییر دهند (رعد، ۱۱)!

نوشتار پیش‌رو، درصدد تفسیر این دو آیه نیست، بلکه این دو آیه الهام‌دهنده این مطلب هستند که تغییر در جوامع بشری رخ می‌دهد و این امر سنتی از سنن الهی است (مرادخانی، ۱۳۸۶، ص ۳۰۷)، اما اینکه این تغییر چگونه رخ داده و از چه سازوکار و الگویی پیروی می‌کند، پرسش مهمی است که برای یافتن جوابی برای آن لازم است عمیق‌تر و گسترده‌تر از این به سراغ قرآن رفت.

بی‌شک نزول بیست‌وسه ساله‌ی وحی (قرآن) به‌عنوان آخرین دین الهی، جریان مستمری از تغییر را در جامعه جاهلی آغاز کرده و تداوم داد. نوشتار حاضر بر آن است که همین دغدغه و پرسش اصیل جامعه‌شناسی (گیدنز، ۱۳۸۶، ص ۱۱) را بر قرآن عرضه نماید که چگونه قرآن توانست جامعه‌ی جاهلی را تغییر دهد. نتیجه این تحقیق علاوه بر اینکه پاسخی به این سوال است، تا اندازه‌ای روشن‌کننده‌ی دیدگاه قرآن کریم در باب تغییر اجتماعی و سازوکار آن نیز خواهد بود. در واقع، برای رسیدن به یک نگاه خاص قرآنی به جامعه و معضلات اجتماعی و بالتبع، ارائه راه‌حل قرآنی، بحث و گفتگو از تغییرات اجتماعی به‌عنوان اساسی‌ترین مسأله یا حداقل یکی از بنیادی‌ترین سوالات جامعه‌شناسی می‌تواند راهگشا باشد.

برای رسیدن به جوابی قانع‌کننده، ابتدا باید با دیدگاه جامعه‌شناسان در این باب آشنا شد. مطالعه تحلیل‌های جامعه‌شناختی درباره تغییرات اجتماعی و یافتن عناصر و مولفه‌هایی که از سوی ایشان به‌عنوان عوامل تغییر معرفی شده‌اند، از اهمیت بالایی برخوردار است. گام بعدی، عرضه‌ی این مولفه‌ها بر قرآن یا مطالعه و تفسیر مضمون و محتوای آیات بر اساس این تحلیل‌هاست. به دیگر سخن، این پژوهش مسأله‌ی تحقیق را از علم جامعه‌شناسی أخذ و آن را بر آیات قرآن عرضه می‌کند و با تدبّر، تفسیر و تحلیل محتوا و مضمون (ر.ک: پاکتچی، ۱۳۹۱، صص ۱۴۳-۱۶۵؛ شیخ‌زاده، ۱۳۹۰، صص ۱۰۹-۱۵۱) آیات بر اساس پاسخ‌ها و تحلیل‌های جامعه‌شناسان از تغییر اجتماعی، تلاش می‌کند الگویی قرآنی از تغییر اجتماعی ارائه نماید. بنابراین، آیات قرآن کریم به ترتیب نزول آنها مورد تدبّر قرار گرفته، مضامین و مفاهیم مهم در جامعه‌شناسی مانند: انگیزه‌های روانی، کنش، دین و ... که از سوی جامعه‌شناسان محور تحلیل‌هایشان در باب تغییر اجتماعی قرار گرفته‌اند، مورد واکاوی قرار خواهند گرفت و سپس این داده‌ها به صورت کمی و کیفی پردازش شده و نتیجه تحقیق نیز بر همین مبنا ارائه خواهد شد. بدیهی است این نتیجه، فهم‌نگارنده از آیات وحی است و هرگونه کاستی متوجه ایشان خواهد بود.

از آنجا که تغییر در جامعه عرب جاهلی به تدریج و طی بیست و سه سال انجام شد، بنابراین، باید ترتیب نزول آیات و سوره قرآن نیز لحاظ شود تا جریان تغییر با تکیه بر مفاهیم و محتوای آیات به صورت دقیق تری دنبال شود. در نهایت، نتیجه‌ی این مطالعه به‌عنوان الگو و سازوکار تغییر اجتماعی از سوی قرآن ارائه خواهد شد.

۱. تعریف مفاهیم

۱-۱. تغییر اجتماعی

جامعه‌شناسان نظری واحد در تعریف تغییر اجتماعی ندارند. تعلق نظری (پارادایمی) جامعه‌شناسان، نگاه به جامعه از یک زاویه دید مشخص، سطح تحلیل و قلمرو مطالعه، عناصر کلیدی در اختلافات موجود در تعاریف تغییر اجتماعی است (غفاری، ابراهیمی لویه، ۱۳۸۹، ص ۲۴)؛ با این حال به نظر می‌رسد، تعریف گویا و روشه، از تغییر اجتماعی، بهتر و جامع‌تر از دیگر تعاریف است. بر این اساس، تغییر اجتماعی عبارت است از: تغییری قابل رؤیت در طول زمان به صورتی که موقتی یا کم‌دوام نباشد و بر روی ساخت (نهادهای و سازمان‌ها) و یا وظایف سازمان اجتماعی و گروه‌های اجتماعی و همچنین بر ارزش‌ها و هنجارها و الگوهای رفتاری یک جامعه اثر بگذارد و جریان تاریخ آن را دگرگون نماید (روهه، ۱۳۶۶، ص ۳۰).

۲-۱. سازوکار تغییر اجتماعی

سازوکار یا طرز کار^۱ به نحوه و شیوه‌ی کار و عمل یک دستگاه یا سیستم اطلاق می‌شود. مکانیزم اجتماعی که امروزه به‌عنوان یک روش در تحلیل حوادث اجتماعی در جامعه‌شناسی مطرح است، جامعه را به صورت یک سیستم و نظام مدنظر قرار داده، به دنبال تبیین علی و یافتن رابطه و سازوکار علی سلسله حوادث اجتماعی است که

1. Mechanism.

پشت سر هم رخ می‌دهند و همچنین به دنبال ارایه‌ی یک نظریه‌ی جامعه‌شناسانه بر این بنیاد است (Hedstrom and Swedberg, 1998, p. 1). امروزه در نظریه‌ی جامعه‌شناسی و همچنین روش‌شناسی علم جامعه‌شناسی، سازوکار نقش مهمی یافته است. علت اصلی رسوخ چنین مفهومی در علوم انسانی و اجتماعی به‌ویژه جامعه‌شناسی، ظهور و گسترش اثبات‌گرایی و به طور کلی، رویکرد تجربی به علوم انسانی است (کوزر، ۱۳۸۷، صص ۲۶-۲۷). پوزیتیویسم بر آن بود که برای پدیده‌ها، علت بیابد؛ آن هم از نوع مادی؛ نه مانند فلسفه که به دنبال دلیل بود. تبیین علّی پدیده‌ها که اساس کار در علوم تجربی بود، به علوم اجتماعی و انسانی نیز سرایت کرد (ر.ک: گلیس، ۱۳۸۱، صص ۱۹-۲۵؛ چالمرز، ۱۳۷۴، صص ۱۳-۲۳؛ روزنبرگ، ۱۳۹۵، صص ۲۰۳-۲۱۸؛ هال، ۱۳۷۶، صص ۲۱۷-۲۳۰؛ سروش، ۱۳۶۸، صص ۱۱-۲۱) و جامعه‌شناسان به‌ویژه بعد از جنگ جهانی دوم به‌صورت جدّی در تحلیل جامعه و حوادث اجتماعی از این شیوه استفاده کردند. دانشگاه کلمبیا آغازگر این نوع نگاه به نظریه‌ی اجتماعی بود که در ادامه به مکتب کلمبیا مشهور گشت (hedstrom and swedberg, 1998, p. 6).

بیشترین ظهور این نوع نگاه علّی در آثار رابرت مرتن خودنمایی می‌کند. مرتن بر آن بود که نظریه‌ی اجتماعی باید مرتبط با مکانیزم اجتماعی پایه‌گذاری شود و هرگونه نظریه‌پردازی کلی در حیطه اجتماع قابل قبول نیست. در واقع، بین قواعد و قوانین اجتماعی از یک‌طرف و تحلیل و تبیین‌های جامعه‌شناسانه از طرف دیگر، واسطه‌هایی وجود دارد که مرتن از آنها به سازوکارها یا مکانیزم‌ها یاد می‌کند. مرتن مکانیزم اجتماعی را چنین تعریف می‌کند: فراگردی اجتماعی دارای نتایج مشخص به‌جهت ساختن اجزاء مشخصی از ساختار اجتماعی (Hedstrom and Swedberg, 1998, p. 6).

۲. نظریه‌های جامعه‌شناسان در باب تغییر اجتماعی

جامعه‌شناسان اعم از کلاسیک و معاصر همچون: کنت، دورکیم، وبر، پارسونز، بوردیو، رایت میلز، مرتن، هابرماس، نظریه‌هایی را در تبیین و تحلیل چگونگی تغییرات اجتماعی

ارائه داده‌اند. بر اساس جدیدترین تقسیم‌بندی‌ها که از سوی جامعه‌شناسان معاصر مطرح شده، نظریه‌های اجتماعی و بالتبع نوع نگاه به تغییر اجتماعی، ذیل سه انگاره‌ی کلی: واقعیت‌گرایی اجتماعی، تفسیرگرایی اجتماعی و رفتارگرایی اجتماعی قابل تقسیم هستند (ریترز، ۱۳۷۴، صص ۶۳۵-۶۳۶).

بر اساس انگاره‌ی نخست، تغییرات جامعه و ساختارهای آن را باید در خود نهادها و ساختارها جستجو کرد. اقتصاد و تضاد اجتماعی، فرهنگ و دین و دولت ساختارهایی هستند که از سوی برخی از جامعه‌شناسان به عنوان زیربنا، عامل یا مولفه‌ی اساسی در باب تغییر اجتماعی معرفی شده‌اند. این نوع نگاه به جامعه و تغییرات آن به جامعه‌شناسی حوزه‌ی کلان یا ساختارگرا معروف است (ریترز، ۱۳۷۴، ص ۶۳۵).

تفسیرگرایان اجتماعی برآنند که هرگونه تحلیل در باب تغییرات اجتماعی را باید در کنش افراد جستجو کرد. این‌گونه نیست که افراد در جامعه از خود اختیار نداشته و همواره تحت تأثیر واقعیت‌های اجتماعی باشند، بلکه افراد تلاش می‌کنند تا واقعیت‌های اجتماعی (ساختارها) را تفسیر کرده و بر اساس درک خود از واقعیت کنش انجام دهند. گرچه ایشان تأثیر واقعیت‌ها و ساختارهای اجتماعی بر افراد را انکار نمی‌کنند، با این حال معتقدند؛ افراد قادرند ساختارها را بازتولید کرده و یا تغییر دهند (ریترز، ۱۳۷۴، ص ۶۳۵).

بر اساس انگاره‌ی سوم، انگیزه‌های روانی و تقویت‌کننده‌های مثبت و منفی که در پس رفتارهای آدمی وجود دارند، باید اساس مطالعات جامعه‌شناسی قرار بگیرند. رفتارگراها که روان‌شناسان اجتماعی هستند، بر این باورند که آدمی بر اساس «انگیزه‌های روانی» رفتار می‌کند و اگر کاری در گذشته، منفعتی برای او فراهم کرده، احتمال اینکه فرد در موقعیت مشابه دوباره همان رفتار را تکرار کند، زیاد است. بنابراین، برای فهم و تحلیل تغییراتی که در سطح کلان جامعه (سطح نهادها و ساختارها) رخ می‌دهد، باید به سراغ تحلیل رفتار آدمی رفت. با تحلیل رفتار آدمی و انگیزه‌هایی که در پس آنها وجود دارد، می‌توان به سازوکار تغییر در نهادها و ساختارهای اجتماعی پی

برد. دو انگاره‌ی اخیر به جامعه‌شناسی حوزه‌ی خرد یا عاملیت‌گرا مشهور هستند (ریترز، ۱۳۷۴، ص ۶۳۶).

گرچه نظریه‌های اجتماعی متعدد هستند، اما با این حال، آنچه بیان شد، پارادایم‌های اساسی جامعه‌شناسی است که تقریباً هر کدام از نظریه‌های اجتماعی ذیل یکی از این انگاره‌ها قرار می‌گیرند.

۳. مولفه‌های مهم تغییر اجتماعی از منظر جامعه‌شناسان

به دلیل نگاه به جامعه از زوایای مختلف و سطوح تحلیل متفاوت، نظریه‌ها و مولفه‌های گوناگونی از سوی جامعه‌شناسان در باره تغییر اجتماعی ارائه شده است. از آنجا که پرداختن به همه‌ی این مولفه‌ها از عهده‌ی مقاله خارج است، ناچار به گزینش مهمترین دیدگاه‌ها بوده تا بر اساس آنها، به طور منقح و سامان‌مند به مطالعه و تحلیل آیات قرآن کریم پرداخته شود. بنابراین، مولفه‌های زیر در دو حوزه‌ی؛ خرد و کلان به‌عنوان مهم‌ترین مولفه‌ها در تحلیل تغییرات اجتماعی از سوی جامعه‌شناسان مطرح شده است:

۱. در حوزه‌ی کلان یا نهادها و ساختارهای پهن‌دامنه، مولفه‌هایی همچون: الف). اقتصاد؛ ب). دین^۱: جهان‌بینی، اخلاق، شریعت (قانون)؛
۲. در حوزه‌ی خرد یا عاملیت، مولفه‌هایی همچون: الف). کنش؛ ب). انگیزه‌های روانی: مجازات و پاداش.

۱. ماکس وبر از جامعه‌شناسان کلاسیک و از بزرگان این فن به‌طور مشخص بر نقش دین در ایجاد تغییرات اجتماعی تأکید دارد. وی در اثر معروفش «اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری» معتقد است که نقش مذهب پروتستان در ایجاد تغییرات اجتماعی به سمت سرمایه‌داری تأثیرگذار بوده است. تحلیل دین اسلام که دارای سه جزء اساسی یعنی اعتقادات، اخلاقیات و احکام است و نقش این اجزای اساسی در تغییرات اجتماعی مورد نظر این نوشتار است.

۴. ترتیب نزول

ترتیب نزول سوره‌ها و آیات قرآن بنا بر آنچه که مفسرین و عالمان علوم قرآن بیان داشته‌اند و در منابع متعددی مانند: البرهان فی علوم القرآن، الاتقان، التمهید آمده است، مبنای دیگر مطالعه و تحلیل نوشتار حاضر خواهد بود. با توجه به منابع مذکور؛ ۸۶ سوره از سوره‌های قرآن در مکه نازل شده است. از این میان، تقریباً ۴۷ سوره^۱ در سه سال دعوت فردی و ۳۹ سوره^۲ در ده سال بعد نازل شده و مابقی؛ یعنی ۲۸ سوره^۳ در مدینه بر پیامبر ﷺ نازل شده‌اند (ر.ک: زرکشی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۹۳؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۰۵؛ سیوطی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۶-۷۲؛ معرفت، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۳۵).

۵. تفسیر و تدبیر در آیات

با عنایت به مقدمات ارائه شده، مرحله‌ی اصلی تحقیق؛ یعنی: تدبیر در معانی آیات و تفسیر آنها و همچنین تحلیل محتوا و مضامین آنها با تأکید بر ترتیب نزول آغاز می‌شود. در این مرحله به اهمیت این مولفه‌ها در آیات قرآن و تکرار این مولفه‌ها پرداخته می‌شود. بالتبع، تکرار هر چه بیشتر یک مولفه در آیات و سوره‌ها به ترتیب نزول به معنای اهمیت آن در سازوکار تغییر اجتماعی از منظر قرآن خواهد بود. برای سهولت کار، آیات قرآن کریم بر اساس ترتیب نزول، در سه بازه زمانی مهم؛ یعنی: سه سال دعوت فردی، ده سال دعوت عمومی و ده سال در مدینه تقسیم می‌شود. همچنین، دو تفسیر مهم معاصر؛ یعنی: تفسیر المیزان و تفسیر نمونه مبنای مطالعه‌ی تفسیری این نوشتار خواهد بود.

۱. علق، قلم، مزمل، مدثر، فاتحه، مسد، تکویر، اعلی، لیل، فجر، ضحی، شرح، عصر، عادیات، کوثر، تکاثر، ماعون، کافرون، فیل، فلق، ناس، اخلاص، نجم، عبس، قدر، شمس، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامه، همزه، مرسلات، ق، بلد، طارق، قمر، ص، اعراف، جن، یس، فرقان، فاطر، مریم، طه، واقعه، شعراء.
۲. نمل، قصص، اسراء، یونس، هود، یوسف، حجر، انعام، صافات، لقمان، سبأ، زمر، غافر، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جاثیه، احقاف، ذاریات، غاشیه، کهف، نحل، نوح، ابراهیم، انبیاء، مؤمنون، سجده، طور، ملک، حاقه، معارج، نبأ، نازعات، انفطار، انشاق، روم، عنکبوت، مطففین.
۳. بقره، انفال، آل عمران، احزاب، ممتحنه، نساء، زلزال، حدید، محمد، رعد، رحمن، انسان، طلاق، بینه، حشر، نصر، نور، حج، منافقون، مجادله، حجرات، تحریم، جمعه، تغابن، صف، فتح، مائده، توبه.

۶. مفاهیم مرتبط با مؤلفه‌های تغییر اجتماعی در آیات سه سال دعوت فردی

نام سوره	مؤلفه‌های سطح کلان				مؤلفه‌های سطح خرد	
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۱. علق	آیات ۵-۱، ۸ و ۱۴					
۲. قلم	آیات ۷، ۱۶ و ۱۷، ۳۳	آیات ۴، ۱۰ و ۱۵-۴۸			آیات ۱۰ و ۱۵	آیات ۱۶، ۱۷ و ۳۳
۳. مزمل	آیه ۹	آیات ۲-۴، ۱۰ و ۲۰	آیه ۲۰		آیه ۲۰	آیات ۱۱-۱۳
۴. مدثر	آیات ۳۲-۳۷	آیات ۳-۷ و ۴۳-۴۵	آیات ۴۳-۴۵		آیات ۳-۴۵	
۵. فاتحه	آیات ۱-۷					
۶. مسد			
۷. تکویر	آیات ۱ و ۲۹					
۸. اعلیٰ	آیات ۱۶ و ۱۷	آیات ۱۱-۱۵				آیات ۱۱-۱۵
۹. لیل	آیات ۱۲-۲۱	آیات ۵-۱۱، ۱۲-۲۱			آیات ۵-۱۱	آیات ۱۲-۲۱
۱۰. فجر	آیات ۲۱-۲۶	آیات ۱۷-۲۰	آیات ۱۷-۲۰		آیات ۱۷-۲۰	آیات ۲۱-۲۶
۱۱. ضحیٰ	آیات ۸-۶	آیات ۹ و ۱۰	آیات ۹ و ۱۰		آیات ۹ و ۱۰	
۱۲. شرح			
۱۳. عصر	آیه ۳	آیه ۳			آیه ۳	

مؤلفه‌های سطح خرد		مؤلفه‌های سطح کلان				نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
					آیات ۸۶ و ۱۱-۹	۱۴. عادیات
		۱۵. کوثر
آیات ۸۳		آیات ۱-۲		آیات ۱-۲	آیات ۸۳	۱۶. تکوین
	آیات ۷-۱	آیات ۷-۱	آیات ۷-۱	آیات ۷-۱	آیات ۷-۱	۱۷. ماعون
		۱۸. کافرون
		۱۹. فیل
				آیه ۵		۲۰. فلق
		۲۱. ناس
					آیات ۴-۱	۲۲. اخلاص
آیه ۳۱	آیات ۳۱، ۴۱-۳۸	آیات ۳۳ و ۳۴			آیات: ۴-۵، ۲۵، ۳۱، ۳۸-۴۱، ۴۲-۴۹ و ۵۷	۲۳. نجم
					آیات: ۱۷-۳۲، ۳۳-۳۶	۲۴. عبس
		۲۵. قدر
		۲۶. شمس
آیه ۱۱	آیه ۱۱				آیات ۹، ۱۲-۱۶	۲۷. بروج
آیه ۶	آیه ۶				آیات ۴-۵	۲۸. تین
					آیه ۴	۲۹. قریش

مؤلفه‌های سطح خرد		مؤلفه‌های سطح کلان			نام سوره	
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)		دین (جهان‌بینی)
آیات ۶-۷ و ۱۱۸	آیات ۶- ۱۱۸، ۷				آیات ۴-۵	۳۰. قارعه
			آیه ۳۱		آیات ۳ و ۴، ۷-۱۳ و ۳۶-۴۰	۳۱. قیامه
آیه ۱	آیات ۲ و ۳	آیات ۲ و ۳		آیه ۱		۳۲. همزه
آیات ۴۱، ۴۵-۴۴ و ۵۰	آیات ۴۱-۴۴		آیات ۴۵-۵۰		آیات ۷-۱۴، ۲۰-۲۳	۳۳. مرسلات
آیات ۱۹-۲۲، ۲۳-۳۰ و ۳۱-۳۵ و ۴۱-۴۵	آیات ۲۳-۳۰			آیات ۲۳-۳۰، ۳۱-۳۵، ۳۹ و ۴۰	آیات ۶-۱۲، ۱۶-۱۸، ۱۹-۲۲، ۳۸، ۴۱-۴۵	۳۴. ق
	آیات ۱۳-۱۷	آیات ۱۳-۱۷		آیات ۱۳-۱۷	آیات ۴، ۸-۱۰	۳۵. بلد
					آیات ۵-۱۰	۳۶. طارق
						۳۷. قمر
	آیه ۲۸			آیات ۱۷، ۷۱-۸۳	آیات ۷۱-۸۳	۳۸. ص
آیات ۸، ۴۲، ۴۴، ۱۱-۲۸ و ۱۶۹ و	آیات ۴۲-۴۴ و ۵۵-۵۶	آیه ۲۹	آیات ۲۹، ۳۱، ۱۵۷، ۱۶۹ و ۱۹۹	آیات ۲۹، ۳۱، ۵۵ و ۵۶، ۱۱-۲۸، ۱۹۹	آیات ۸، ۱۱-۲۸، ۵۴، ۵۷ و ۱۷۲ و ۱۸۷	۳۹. اعراف

مؤلفه‌های سطح خرد		مؤلفه‌های سطح کلان				نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
				۲۰۵-۲۰۴		
آیه ۱۶				آیه ۱۶	آیه ۲۶	۴۰. جن
				آیه ۳۰	آیات ۱۲، ۳۳-۴۲، ۴۹-۵۴، ۷۱-۷۳، ۷۷-۸۳	۴۱. یس
آیات ۲۲-۳۰		آیات ۶۷		آیات ۴۵-۵۰، ۵۳ و ۵۴، ۵۸ و ۵۹، ۶۳-۶۸، ۷۲-۷۷	آیات ۱-۳، ۲۲-۳۰، ۴۵-۵۰، ۵۳ و ۵۴، ۵۸ و ۵۹، ۶۱ و ۶۲	۴۲. فرقان
آیه ۷، ۳۶-۳۸	آیه ۲۹	آیه ۲۹	آیه ۱۸، ۲۹	آیه ۱۸، ۲۹	آیات ۱-۳، ۹ و ۱۱-۱۳، ۴۴ و ۴۵، ۳۰ و ۳۱، ۳۶-۳۸	۴۳. فاطر
آیه ۶۰	آیه ۶۰		آیات ۳۱، ۵۵		آیات ۲ و ۳، ۳۵ و ۳۶، ۴۰، ۷۱، ۷۷-۸۲، ۹۵	۴۴. مریم
آیات ۷۵ و ۷۶، ۸۲ ۱۲۵-۱۲۷	آیات ۷۵ و ۷۶، ۸۲		آیات ۱۱-۱۵ و ۱۳۲	آیات ۴۴، ۱۲۵-۱۲۷، ۱۳۰ و ۱۳۱	آیات ۸۴، ۱۱-۱۵، ۴۶، ۵۰، ۵۳-۵۵، ۹۸، ۱۰۰-۱۱۲، ۱۳۲	۴۵. طه
					آیات ۱-۶، ۵۷-۷۳ و ۸۵	۴۶. واقعه

مؤلفه‌های سطح خرد		مؤلفه‌های سطح کلان				نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			آیات ۲۱۷، ۲۲۲	آیات ۲۱۹-۲۱۴	آیات ۹-۷، ۶۸-۶۰، ۸۲-۷۷، ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۵۹، ۱۷۵، ۱۹۱، ۲۰۱-۲۰۳، ۲۱۴-۲۱۹	۴۷. شعراء

۷. مفاهیم مرتبط با مؤلفه‌های تغییر اجتماعی در آیات ده‌سال عمومی مکه

مؤلفه‌های سطح خرد		مؤلفه‌های سطح کلان				نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
آیات ۸۹ و ۹۰	آیه ۳، ۸۹ و ۹۰		آیه ۳		آیات ۱۱، ۲۵ و ۲۶، ۶۰-۶۵، ۸۲-۸۳، ۸۶-۸۸	۴۸. نمل
آیات ۶۷، ۸۴	آیه ۶۷	آیه ۷۶- ۷۸		آیات ۵۵ و ۵۴	آیات ۱۲-۱۳، ۶۸-۷۵، ۸۵-۸۸	۴۹. قصص
آیات ۹، ۱۹	آیات ۹، ۱۳ و ۱۴، ۱۹، ۲۶ و ۲۷، ۲۳ و ۲۴، ۳۱، ۳۴ و ۳۵	آیات ۲۶- ۲۷، ۳۴ و ۳۵	آیات ۲۳ و ۲۴، ۷۸-۸۰، ۱۱۰	آیات ۲۳ و ۲۴	آیات ۱۲، ۱۳ و ۱۴، ۲۰ و ۲۱، ۳۰، ۳۱، ۴۳-۴۴، ۵۲، ۵۴ و ۵۵، ۵۸، ۶۷، ۷۱، ۹۶، ۹۹، ۱۰۳	۵۰. اسراء

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان			مولفه‌های سطح خرد		
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۵۱. یونس	آیات ۳، ۲۲ و ۲۳، ۳۱ و ۴۵، ۴۶ و ۵۵ و ۵۶، ۶۸-۶۶		آیه ۸۷		آیات ۹ و ۱۰، ۲۷، ۲۶	آیات ۹ و ۱۰، ۲۷، ۲۶
۵۲. هود	آیات ۲، ۴، ۵، ۱۲، ۱۳، ۱۰، ۷، ۵۶	آیات ۱۱۵-۱۱۲	آیات ۱۱۵-۱۱۲		آیات ۱۱، ۲۳	آیات ۱۱، ۲۳
۵۳. یوسف	آیات ۳۴، ۳۹ و ۴۰				آیات ۲۲، ۵۶ و ۵۷	آیات ۲۲، ۵۶ و ۵۷
۵۴. حجر	آیات ۱۹-۲۷، ۴۹، ۸۵ و ۸۶				آیه ۴۹	آیه ۴۹
۵۵. انعام	آیات ۱-۳، ۱۲-۱۴، ۱۷ و ۱۸، ۳۸، ۴۰، ۴۱ و ۴۶، ۴۷ و ۵۹-۶۲، ۷۲-۷۹، ۹۵-۱۰۳، ۱۳۳، ۱۶۱-۱۶۵	آیه ۱۰	آیات ۷۲-۷۹، ۱۱۸-۱۲۱، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۱ و ۱۴۲-۱۴۶، ۱۵۱-۱۵۲	آیات ۱۴۰ و ۱۴۱	آیه ۵۲	آیات ۴۶ و ۴۷، ۱۵۷ و ۱۵۸
۵۶. صافات	آیات ۴-۶، ۱۸-۳۴، ۱۸۰-۱۸۲					
۵۷. لقمان	آیات ۱۰ و ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶، ۲۶-۳۴	آیات ۱۲، ۱۴، ۱۷-۱۹	آیات ۴، ۱۵ و ۱۶، ۱۷-۱۹	آیه ۴	آیات ۴، ۸، ۹، ۲۲ و ۲۳	آیات ۶، ۷، ۸، ۹

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان				
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش
۵۸. سبأ	آیات ۱-۳، ۱۱، ۱۳، ۱۵، ۳۶، ۳۹، ۴۸	آیات ۱۳، ۱۵		آیات ۳۹	آیات ۴، ۱۱، ۳۷، ۳۹
۵۹. زمر	آیات ۴-۷، ۲۱، ۳۰، ۳۱، ۳۶-۳۸، ۴۲-۴۴، ۵۲، ۶۲ و ۶۳، ۶۷، ۶۸-۷۵	آیه ۹، ۱۰			آیه ۱۰
۶۰. غافر	آیات ۱-۳، ۱۳-۲۰، ۵۹، ۶۱، ۶۸، ۷۹-۸۱				
۶۱. فصلت	آیات ۹-۱۲، ۳۹، ۴۷، ۵۳ و ۵۴		آیه ۷	آیه ۷	آیات ۸، ۳۰-۳۲، ۳۳-۳۵، ۴۲، ۴۴، ۴۶
۶۲. شوری	آیات ۴، ۹-۱۲، ۱۹، ۲۵-۲۹، ۳۱، ۴۹-۵۳	آیات ۳۷-۴۳	آیه ۳۷-۴۳		آیات ۱۵، ۲۲ و ۲۳، ۳۰، ۳۷-۴۳، ۴۸
۶۳. زخرف	آیات ۹-۱۴، ۳۲، ۸۴-۸۶				
۶۴. دخان	آیات ۸۶-۳۸، ۴۲				
۶۵. جاثیه	آیات ۳-۶، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۲۱ و				آیات ۱۵، ۲۱، ۲۲، ۲۷-۳۴

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان			مولفه‌های سطح خرد		
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
	۲۲، ۳۶، ۳۴-۳۷، ۲۷					
۶۶. احقاف	آیات ۲ و ۳، ۳۳	آیات ۱۵ و ۱۶			آیات ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶، ۱۹	آیات ۱۳ و ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۹
۶۷. ذاریات	آیات ۵ و ۶، ۴۶، ۴۸-۵۸		آیه ۱۵-۱۹		آیه ۱۵-۱۹	آیه ۱۵-۱۹
۶۸. غاشیبه	آیه ۱-۷					آیه ۱-۷
۶۹. کهف	آیات ۱-۳، ۷ و ۸، ۹-۲۶، ۴۶-۴۹، ۹۹-۱۰۲				آیات ۱-۳، ۷ و ۸، ۳۰-۳۱، ۱۰۷-۱۰۸، ۱۰۷ و ۱۰۸، ۱۱۰	آیات ۱-۳، ۷ و ۸، ۳۰-۳۱، ۱۰۷-۱۰۸، ۱۰۷ و ۱۰۸، ۱۱۰
۷۰. نحل	آیات ۲-۲۳، ۴۰، ۶۵، ۱۲۵		آیه ۱۱۵	آیه ۷۱	آیات ۳۰-۴۱، ۴۲، ۵۸ و ۵۹، ۷۱، ۷۵ و ۷۶، ۹۰ و ۹۱، ۹۳، ۹۴-۹۷، ۱۱۹، ۱۱۱۰، ۱۲۷ و ۱۲۸	آیات ۳۰-۳۲، ۴۱ و ۴۲، ۹۴-۹۷
۷۱. نوح	آیات ۱۰-۲۰					
۷۲. ابراهیم	آیات ۲، ۱۹ و ۲۰، ۳۲-۳۴، ۴۲-۵۲		آیه ۳۱	آیه ۳۱	آیات ۲۳، ۳۱	آیات ۲۳، ۲۴، ۴۲-۵۲

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان				مولفه‌های سطح خرد	
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۷۳. انبیاء	آیات ۱، ۲۸-۱۶، ۳۰-۳۵، ۴۷، ۱۰۴، ۱۱۰				آیات ۹۰، ۹۴	
۷۴. مومنون	آیات ۱۲-۲۲، ۳۰، ۷۸-۸۰، ۸۴-۹۱، ۱۰۱، ۱۱۶	آیه ۸	آیات ۸، ۱۱-۱		آیات ۱-۱۱، ۵۱، ۵۷-۶۱، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳ و ۱۰۴، ۱۱۱	آیات ۱-۱۰۲، ۱۱، ۱۰۳ و ۱۱۱، ۱۰۴
۷۵. سجده	آیات ۴-۱۱	آیات ۱۵-۱۹			آیات ۱۵-۱۹	آیات ۱۵-۱۹
۷۶. طور	آیات ۷-۱۴				آیات ۱۶، ۱۷-۲۸، ۴۸ و ۴۹	آیات ۷-۱۴، ۱۷-۲۸
۷۷. ملک	آیات ۱-۵، ۱۳-۱۵					
۷۸. حاقه	آیات ۱۳-۱۸				آیات ۱۹-۲۴، ۲۵-۳۷	آیات ۱۹-۲۴، ۲۵-۳۷
۷۹. معارج	آیات ۸-۱۶		آیات ۲۳-۳۵	آیات ۲۳-۳۵	آیات ۲۰ و ۲۱، ۲۳-۳۵	
۸۰. نبأ	آیات ۱-۱۰، ۳۸ و ۳۹					
۸۱. نازعات	آیات ۶-۹، ۲۷-۳۳					

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان					مولفه‌های سطح خرد
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۸۲. انفطار	آیات ۱-۵، ۶-۱۲، ۱۹					
۸۳. انشقاق	آیات ۱-۶، ۱۵				آیات ۷-۹، ۱۰، ۱۴، ۲۵	آیات ۷-۹، ۱۰، ۱۴، ۲۵
۸۴. روم	آیات ۴، ۶، ۱۱، ۱۲-۱۴، ۱۷-۲۷، ۴۰، ۴۶، ۴۸، ۵۰، ۵۴	آیات ۳۷، ۳۹	آیات ۳۱، ۳۷-۳۹	آیات ۳۷، ۳۹	آیات ۱۵، ۳۷، ۴۱، ۳۹، ۴۴-۴۵	آیات ۱۵، ۱۴-۱۲
۸۵. عنکبوت	آیات ۱۹-۲۲، ۴۲-۴۴، ۴۵، ۵۷، ۶۰-۶۴	آیات ۴۶	آیات ۸، ۲۸، ۴۵		آیات ۶-۹، ۵۸ و ۵۹، ۶۹	آیات ۶-۹، ۵۸ و ۵۹
۸۶. مطففین			آیات ۱-۳	آیات ۱-۳	آیات ۱-۱۴، ۱۷	آیات ۱-۱۴، ۱۷

۹. مفاهیم مرتبط با مولفه‌های تغییر اجتماعی در آیات سور مدنی

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان					مولفه‌های سطح خرد
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۸۷. بقره	آیات ۱۵، ۱۹-۲۱، ۲۸ و ۲۹، ۴۸، ۷۷، ۸۵، ۹۵، ۱۰۵، ۹۶	آیات ۹، ۲۷، ۶۷، ۸۳، ۹۶، ۱۰۰، ۱۰۰، ۱۱۰	آیات ۳، ۲۷، ۸۳، ۱۰۰، ۱۴۴، ۱۴۹	آیات ۳، ۸۳، ۱۱۰، ۱۷۷، ۱۹۵، ۲۱۵	آیات ۳، ۲۵، ۶۲، ۸۲، ۸۳، ۱۱۲، ۱۱۲، ۱۴۸، ۱۱۲، ۱، ۱۹۵، ۱۷۷، ۶۰	آیات ۲۵، ۶۲، ۸۲، ۱۱۲، ۱۶۳-۱۶۵، ۲۶۷، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان				نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (شریعت)	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
	،۲۲۰ ،۲۱۸ ،۲۱۵	،۲۲۰	،۱۵۳	،۱۴۰	،۱۰۷ ،۱۰۶	
	،۲۶۷ ،۲۶۵ ،۲۶۱	،۲۴۵	،۱۵۸	،۱۴۸	،۱۱۰ ،۱۰۹	
	،۲۷۳ ،۲۷۱ - ۲۷۰	،۲۵۴	،۱۷۳	،۱۵۳	،۱۱۷-۱۱۵	
	،۲۷۷ ۲۷۶ ،۲۷۴	،۲۶۱	،۱۷۷	،۱۷۷	،۱۳۷ ،۱۲۳	
	۲۸۰	،۲۷۴	،۱۷۸	،۱۸۹	،۱۴۲ ،۱۴۰	
		۲۶۵،۲۶۷	و ۱۸۰	،۲۶۲	،۱۴۸ ،۱۴۴	
		،۲۷۰ ،	،۱۸۱	،۲۶۳	،۱۴۹	
		۲۷۳-۲۷۱	- ۱۸۳	،۲۶۴	،۱۵۳،۱۵۸	
		۲۷۵ ،	،۱۸۵	،۲۶۷	،۱۶۰	
			،۱۸۷	،۲۷۳	- ۱۶۳	
			،۱۸۸	۲۸۰	و ۱۶۵،۱۸۰	
			،۱۸۹		،۱۸۶ ،۱۸۱	
			- ۱۹۰		،۲۰۰- ۱۹۶	
			،۱۹۴		،۲۰۲ ،۲۰۳	
			- ۱۹۶		،۲۰۷	
			،۲۰۰		،۲۱۲-۲۱۰	
			،۲۰۳		،۲۱۸ ،۲۱۵	
			و ۲۱۶		،۲۲۳ ،۲۲۰	
			،۲۱۷		،۲۲۵ و ۲۲۴	
			،۲۱۹		،۲۲۸ ،۲۲۷	
			،۲۲۱		،۲۴۴ ،۲۴۳	
			،۲۲۲		،۲۴۷ ،۲۴۵	

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			۲۲۳ و ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ و ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰، ۲۳ ۱- ۲۴۰ ۲۴۴ ۲۷۵ ۲۷۷ ۲۷۸ و ۲۸۲ ۲۸۳	۲۵۱، ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵-۲۵۷ ۲۵۸-۲۶۰ ۲۶۳، ۲۶۷ ۲۶۸، ۲۷۰ ۲۷۱-۲۷۳ ۲۷۶، ۲۸۱ ۲۸۴-۲۸۶	
۱۶-۱۵	آیات ۳، ۶۰	آیات ۱، ۳، ۱۶-۱۵ ۳۹، ۴۰ ۴۱، ۵۸ ۶۰، ۶۱ ۶۹، ۷۲	آیات ۲۷، ۴۶	آیات ۱۷-۱۹، ۲۴، ۲۹ و ۳۰، ۳۹ و ۴۰، ۴۱ ۴۲-۴۴، ۴۷ ۵۳، ۶۱، ۶۳ ۶۷، ۶۹ ۷۰ و ۷۱، ۷۲	۸۸. انفال

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان				مولفه‌های سطح خرد	
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
۸۹. آل عمران	آیات ۲، ۷-۵، ۱۴ و ۱۵، ۱۸-۲۰، ۲۶ و ۲۷، ۲۸، ۲۹-۳۷، ۶۲ و ۶۳، ۶۸، ۷۳ و ۷۴، ۹۲، ۹۷، ۹۸ و ۹۹، ۱۰۶ و ۱۰۷، ۱۰۸-۱۰۹، ۱۱۵ و ۱۱۹-، ۱۲۱، ۱۲۹، ۱۵۰، ۱۵۳-۱۵۸، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۷۴، ۱۸۰، ۱۸۲-۱۸۵، ۱۸۹ و ۱۹۰	آیات ۱۷، ۷۵	آیات ۹۲	آیات ۲۸، ۹۷، ۱۰۴، ۱۱۰، ۱۳۰	آیات ۵۷، ۱۴۲، ۹۲، ۱۳۴، ۱۹۵، ۲۰۰	آیات ۵۷، ۱۰۶ و ۱۰۷، ۱۶۳، ۱۹۵
	۹۰. احزاب	آیات ۱-۳، ۴، ۹، ۱۷، ۲۵-، ۲۷، ۳۹ و ۴۰، ۵۳	آیات ۵، ۳۰-۳۴، ۵۳	آیات ۳-۱، ۴، ۵، ۶		آیات ۳۵

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			۳۴-۳۰، ۴۹، ۳۷، ۵۲-۵۰، ۵۵، ۵۳، ۵۹	۴۳، ۴۸، ۵۰-۵۲، ۵۴، ۵۵، ۵۹، ۶۳	
	آیه ۸-۹		آیات ۱، ۸-۹، ۱۰، ۱۱	آیه ۳، آیات ۶-۷، ۱۰، ۱۲ و ۹	۹۱. ممتحنه
آیات ۱۰، ۱۸، ۳۷، ۵۷، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۷۳	آیات ۸، ۳۶، ۳۷، ۵۷، ۱۰۰، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۳۵، ۱۷۳، ۱۴۶	آیات ۲، ۲۹، ۳۲	آیات ۲، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۹، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۴۳، ۴۵، ۴۹، ۵۸، ۵۹، ۷۴، ۸۴، ۹۲	آیات ۱، ۱۶، ۱۷، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۲۹، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۳، ۴۵، ۵۸، ۷۰، ۷۸-۷۹، ۸۱، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۹۴، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰-۱۳۴	۹۲. نساء

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			۱۰۱- ۱۰۳، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۸،۱۷ ۶	۱۳۵، ۱۳۹، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۸، ۱۷۱	
	آیات ۷ و ۸			آیات ۶-۱	۹۳. زلزال
آیه ۱۸	آیات ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۸، ۲۴	آیات ۷، ۱۰، ۱۸، ۲ ۲۵، ۴	آیه ۱۱	آیات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۷، ۲۱، ۲۴، ۲۵، ۲۸، ۲۹	۹۴. حدید
آیات ۶، ۱۲	آیات ۲، ۱۲، ۳۸	آیه ۳۸	آیات ۴، ۲۲، ۳۳	آیات ۲۹، ۳۳، ۳۶، ۳۷، ۳۸	۹۵. محمد
آیات ۲۰-۲۴، ۲۹، ۳۲	آیات ۲۰-۲۴، ۲۹	آیات ۲۴-۲۰	آیات ۲۰-۲۴، ۲۵	آیات ۲-۳، ۸-۱۷، ۲۶، ۲۸، ۳۲، ۳۱، ۳۹، ۴۱	۹۶. رعد

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
	آیات ۹ و ۸	آیات ۹ و ۸	آیات ۹ و ۸	آیات ۱، ۳، ۷، ۱۰، ۱۷	۹۷. رحمن
	آیه ۸		آیات ۷، ۸، ۹ و ۱۰	آیات ۲ و ۳، ۲۴، ۲۵ و ۲۶	۹۸. انسان
آیات ۸، ۱۱	آیه ۱۱		آیات ۱، ۲، ۴، ۶، ۷	آیات ۲، ۴، ۷ و ۸	۹۹. طلاق
آیات ۷، ۸	آیه ۷			آیه ۸	۱۰۰. بینه
	آیه ۹	آیات ۸۶		آیات ۵، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۸، ۱۹، ۲۲-۲۴	۱۰۱. حشر
				آیه ۳	۱۰۲. نصر
آیات ۱۹، ۲۶، ۵۲، ۵۵	آیات ۲۲، ۲۶، ۳۳، ۵۵	آیات ۳۳، ۵۶	آیات ۲، ۳، ۴، ۹-۱۱، ۱۵ و ۱۶، ۱۹، ۲۲، ۲۷-۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۷	آیات ۱۰، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۴ و ۲۵، ۲۷-۲۹، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۹، ۴۱-۴۶، ۵۳، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۶۴	۱۰۳. نور

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			۵۸، ۵۶ ۶۰، ۵۹ ۶۱		
آیات ۲۴، ۵۰ و ۱۴، ۲۳ ۵۹ و ۵۸، ۵۶	آیات ۲۳، ۱۴ و ۲۴، ۳۷، ۳۵، ۲۹ و ۲۸ ۵۶، ۴۱، ۵۰ ۷۸ و ۷۷	آیه ۳۵	آیات ۲۷، ۲۹ و ۲۸، ۳۲-۳۰، ۳۵، ۳۴، ۳۶، ۳۴، ۳۷ و ۳۹، ۴۱ ۷۸ و ۷۷	آیات ۸ ۲۹ و ۲۸، ۳۲-۳۰، ۳۵، ۳۴، ۳۷، ۳۶، ۴۱، ۳۸ ۷۸ و ۷۷	۱۰۴. حج آیات ۱-۲، ۵-۷، ۱۰، ۱۴، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۳۸، ۳۹ و ۴۰، ۵۲، ۵۶، ۵۸ و ۵۹ ۶۰-۷۶
		آیه ۷		آیات ۸ ۱۰	۱۰۵. منافقون آیات ۷، ۸ ۱۱
آیات ۴، ۸ و ۱۰			آیات ۲، ۳، ۴، ۱۳	آیات ۸، ۱۰، ۱۱	۱۰۶. مجادله آیات ۱، ۳، ۶-۷، ۱۱، ۱۳، ۲۱
	آیات ۱۵		آیات ۱، ۶، ۹، ۱۰	آیات ۱، ۲-۵، ۱۰، ۱۲	۱۰۷. حجرات آیات ۱، ۸، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶-۱۸
آیه ۹			آیات ۲، ۹	آیات ۳، ۸	۱۰۸. تحریم آیات ۱، ۲، ۳
			آیه ۹	آیه ۱۱	۱۰۹. جمعه آیات ۱-۴، ۷

نام سوره	مولفه‌های سطح کلان			مولفه‌های سطح خرد		
	دین (جهان‌بینی)	دین (اخلاق)	دین (شریعت)	اقتصاد	کنش	انگیزه‌های روانی
	۱۱					
۱۱۰. تغابن	آیات ۱-۴، ۸۶، ۹، ۱۳، ۱۷، ۱۸	آیات ۱۶، ۱۴	آیه ۱۲	آیات ۱۷، ۱۶	آیات ۹، ۱۶، ۱۷	آیات ۹، ۱۷
۱۱۱. صف	آیات ۱، ۹	آیات ۳-۲	آیات ۱۴		آیات ۲-۳، ۱۱، ۱۴	
۱۱۲. فتح	آیات ۴-۶، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۱۹-۲۱، ۲۶، ۲۸	آیات	آیه ۱۷		آیه ۲۹	آیات ۴-۶، ۱۷، ۲۹
۱۱۳. مائده	آیات ۱، ۲، ۳، ۴، ۷، ۸، ۱۷-۱۹، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۸، ۵۴، ۶۱، ۷۱، ۷۴، ۷۶، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۵، ۹۹-۱۰۱، ۱۰۹، ۱۲۰	آیات ۸	آیات ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، ۳۳؛ ۳۴، ۳۸، ۳۹، ۵۱، ۵۵، ۴۱، ۴۳، ۵۷، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۱۰۳		آیات ۱، ۸، ۹، ۳۵، ۶۹، ۹۳	آیات ۹، ۳۳، ۴۱، ۹۴

مولفه‌های سطح خرد		مولفه‌های سطح کلان			نام سوره
انگیزه‌های روانی	کنش	اقتصاد	دین (اخلاق)	دین (جهان‌بینی)	
			۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸		
آیات ۲۸، ۳، ۲۰، ۲۸، ۳۴ و ۳۵، ۴۹، ۷۹، ۸۸ و ۱۲۰، ۱۰۰، ۸۹، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۲۱	آیات ۱۹، ۲۰، ۲۴، ۳۸، ۴۱، ۹۹، ۱۲۱، ۸۹، ۱۰۰، ۸۸ و ۱۲۰	آیات ۵، ۱۱، ۱۸، ۳۴ و ۳۵، ۶۰، ۱۰۳، ۱۲۱	آیات ۳، ۴، ۵، ۶، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۲۳، ۲۸، ۲۹، ۳۶ و ۳۷، ۴۱، ۶۰، ۷۱، ۹۱، ۷۱، ۱۰۳، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۱۲، ۱۲۲، ۱۲۳	آیات ۲، ۳، ۵، ۱۵ و ۱۶، ۲۷، ۲۸، ۳۳، ۳۹، ۴۲، ۴۷، ۷۱، ۹۴، ۹۷ و ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴-۱۰۶، ۱۱۰، ۱۱۵ و ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۲۳	۱۱۴. توبه

۹. جدول فراوانی کل مولفه‌ها در کل آیات قرآن به ترتیب نزول

مجموع (۶۲۸۲)	مدینه (مجموع آیات ۱۶۲۳)	مکه (دعوت عمومی مجموع آیات ۲۷۹۳)	مکه (دعوت فردی مجموع آیات ۱۸۶۶)	مولفه‌ی تغییر
۱۱۵۱ آیه	۳۲۵ آیه	۵۰۲ آیه	۳۲۴ آیه	دین (جهان‌بینی)

مجموع (۶۲۸۲)	مدینه (مجموع آیات ۱۶۲۳)	مکه (دعوت عمومی مجموع آیات ۲۷۹۳)	مکه (دعوت فردی مجموع آیات ۱۸۶۶)	مولفه‌ی تغییر
۲۶۳ آیه	۲۱۷ آیه	۲۹ آیه	۱۷ آیه	دین (شریعت)
۱۹۸ آیه	۱۳۶ آیه	۱۹ آیه	۴۳ آیه	دین (اخلاق)
۷۸ آیه	۵۱ آیه	۱۷ آیه	۱۰ آیه	اقتصاد
۳۰۸ آیه	۱۰۲ آیه	۱۱۹ آیه	۸۷ آیه	انگیزه‌های روانی (تهدید و مجازات)
۱۶۶ آیه	۶۷ آیه	۶۷ آیه	۳۲ آیه	انگیزه‌های روانی (بشارت و پاداش)
۲۰۹ آیه	۹۴ آیه	۹۱ آیه	۲۴ آیه	کنش
۲۵۳۵	۱۰۳۶	۹۲۵	۵۷۴	مجموع آیات

۱۰. تحلیل فراوانی مولفه‌های تغییر اجتماعی در قرآن در سه سال دعوت فردی

با نگاهی به جداول و نمودارها، عناصری همچون: دین (جهان‌بینی)، انگیزه‌های روانی (مجازات و پاداش)، دین (اخلاق) به ترتیب از بیشترین فراوانی برخوردار هستند. مولفه‌هایی نظیر: اقتصاد، دین (شریعت) و کنش به صورت انگشت‌شمار در آیات این دوره به چشم می‌خورند. بر اساس آمارها و نمودارها در باب تکرار مولفه‌های تغییر اجتماعی در این دوره می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد:

۱. باورها و اعتقادات (جهان‌بینی) زیربنای تغییر اجتماعی است. از همین رو، باور توحیدی و اعتقاد به «الله» به عنوان تنها خالق هستی، اساسی‌ترین و کلیدی‌ترین نهادی است که سایر نهادها با تمامی ساختارها و روابط موجود در آنها باید بر مبنای این نهاد شکل گرفته و بازتولید شوند؛

۲. در تغییرات اجتماعی، اصالت با فرد است نه جامعه؛ یعنی این افراد هستند که باید تغییر کنند و سپس با کُنش خود برخلاف ساختارهای اجتماعی، آنها را تغییر داده و اصلاح نمایند. از همین رو، در آغاز و به مدت سه سال، دعوت قرآن، جنبه‌ی فردی و غیرعمومی دارد؛

۳. نقش انگیزه‌های روانی و به‌خصوص انگیزه‌های منفی در نوع کُنش افراد و بالتبع در فراگرد تغییر اجتماعی غیرقابل انکار است؛

۴. نقش ارائه‌ی الگوهای رفتاری و هنجارهای اخلاقی متناسب با طبع آدمی و نفی رفتارهای ضد اخلاقی مانند: نفی زنده به گور کردن دختران و احیای جایگاه زن در جامعه از سوی قرآن کریم در ایجاد تغییرات ساختاری تأثیرگذار بوده است. به دیگر سخن، قرآن کوشیده است برای تغییر اجتماعی در جامعه جاهلی از الگوهای انسانی - اخلاقی بهره گیرد. الگوهایی که صرف نظر از جهان بینی افراد جامعه، تقریباً مورد پذیرش و تأیید همگانی است.

۱۱. تحلیل فراوانی مولفه‌های تغییر اجتماعی در قرآن در ده سال دعوت عمومی

با توجه به جداول و نمودارها، در دوره ده‌ساله‌ی دعوت عمومی در مکه، مفاهیمی همچون: دین (جهان‌بینی)، انگیزه‌های روانی، کُنش و تعلیم به ترتیب از فراوانی زیادی برخوردار هستند. مفاهیم مرتبط با جهان‌بینی و انگیزه‌های روانی (بشارت و تهدید، پاداش و مجازات) با همان فراوانی و تأکید در دوره‌ی قبل، در این دوره نیز تکرار شده‌اند. اما مولفه‌ای که با آغاز دعوت عمومی، از فراوانی چشمگیری برخوردار است، مفاهیم مرتبط با کُنش اجتماعی و دعوت افراد به عمل است. با توجه به آمارها و فراوانی‌های مولفه‌های موثر در تغییر اجتماعی در آیات قرآن در ده سال دعوت عمومی می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد:

۱. تغییر اجتماعی، یک فراگرد است و جامعه پیوسته در حال تغییر و شدن است. از همین رو، تقویت باورها و اعتقاد به‌عنوان زیربنای تغییر اجتماعی همچنان در این دوره نیز تداوم دارد.

۲. همچنان بر نقش افراد به عنوان فاعل‌های موثر تأکید می‌شود.
۳. «عمل صالح» یا کُنش، عامل مهمی در تغییر اجتماعی است؛ چراکه کُنش‌ها هستند که نهادها و ساختارهای اجتماعی را با تغییر روبرو می‌سازند. از همین رو، در این دوره تأکید معناداری بر کُنش اعمال می‌شود و از مومنان خواسته می‌شود تا بر اساس باورشان عمل کنند. کُنش مومنان بر اساس باورشان به معنای مخالفت با ساختارهای رایج و بالتبع، به معنای ساختارشکنی و تلاش برای ایجاد تغییر در آنهاست.
۴. نقش و تأثیر انگیزه‌های روانی در راستای دفع ضرر و جلب منفعت بر کُنش آدمی بی‌تردید است.
۵. باور و عمل در یک رابطه دوسویه و متقابل، مبنای هرگونه تغییر و بازتولید در ساختارها هستند؛ چراکه منشأ کُنش‌های آدمی، باورهای اوست. حال هرچه باور قوی‌تر باشد، کُنش مبتنی بر آن بیشتر احتمال دارد که وقوع یابد و هرچه کُنش‌ها بیشتر تکرار شوند این تکرار باعث تقویت باورها می‌شود.

۱۲. تحلیل فراوانی‌های مولفه‌های تغییر اجتماعی در دوره‌ی مدینه

تکرار و فراوانی‌ها در جداول و نمودارها حاکی از آن است که در آیات این دوره، مولفه‌هایی همچون: دین (شریعت) و دین (اخلاق) به یک‌باره به مضامین اصلی آیات بدل می‌شوند. البته باز هم مولفه‌های دین (جهان‌بینی)، انگیزه‌های روانی و کُنش همچون گذشته از فراوانی چشم‌گیری برخوردار هستند. در این دوره، شریعت و هنجارهای اخلاقی که در آیات دو دوره‌ی قبل، فراوانی اندکی داشتند، مضمون آیات بسیاری را به خود اختصاص می‌دهند. با افزایش محسوس آن بخش از دین که احکام (شریعت) و اخلاق، نامیده می‌شوند، می‌توان به این نتیجه رسید که دوره‌ی مدینه، دوره‌ی تغییر در ساختارهای اجتماعی و به عبارت دقیق‌تر، دوره‌ای است که در آن تلاش‌ها برای تغییر اجتماعی به نتیجه رسیده است. ساختار نهادهای مختلف اجتماعی مانند: حقوق، اقتصاد و خانواده با تغییراتی مواجه شدند. قطعاً تغییرات در تمام ساختارها ایجاد نشد، بلکه در ساختارهایی اتفاق افتاد که ناعادلانه و غیرانسانی بودند.

نتیجه‌گیری

با عنایت به نتایج به دست آمده و به منظور ارائه‌ی سازوکار تغییر اجتماعی از منظر قرآن می‌توان گفت: محتوای آیات قرآنی نشان می‌دهد که چگونه باورهای افراد با کنش‌هایشان و کنش‌های افراد با ساختارهای اجتماعی درآمیخته و در ارتباط با یکدیگرند و چگونه تغییر در باورها، باعث تغییر در کنش‌ها و سپس ساختارها می‌شود و در ادامه چگونه ساختارهای بازتولیدشده بر اساس باور جدید و ساختار کنش شکل گرفته بر اساس باور جدید، بر کنش‌ها تأثیر گذاشته و تکرار این کنش‌ها در نهایت، باعث تقویت باور توحیدی در افراد جامعه می‌شود.

این سیر دورانی تغییر اجتماعی که از جهان‌بینی آغاز و سپس به ترتیب باعث تغییر کنش افراد (ساختار شکنی) و تغییر ساختارها می‌شود و پس از تغییر و بازتولید ساختارها، باعث تقویت و تکرار کنش جدید افراد شده و سپس همین کنش‌ها دوباره باعث تقویت باور و جهان‌بینی توحیدی در افراد می‌شود، سازوکاری است که می‌توان از محتوا و ارتباط آیات قرآن کریم با یکدیگر در باب تغییر اجتماعی برداشت کرد.

مدل تصویری سازوکار تغییر اجتماعی قرآنی به ترتیب نزول

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. آرون، ریمون. (۱۳۹۰). مراحل سیر اندیشه در جامعه‌شناسی (مترجم: باقر پرهام). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۸۷). اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان از فارابی تا ابن خلدون (چاپ پنجم). تهران: انتشارات سروش.
۳. بارونز، هری المر. (۱۳۵۴). تاریخ اندیشه اجتماعی (ج ۱، مترجم: جواد یوسفیان). تهران: انتشارات سیمرغ.
۴. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۵. ثقفی، محمد. (۱۳۹۰). نظریه‌های جامعه‌شناختی عالمان مسلمان. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۶. چالمرز، آلن اف. (۱۳۷۴). چیستی علم (مترجم: محمد مشایخی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۷. رجبی، محمود؛ کافی، مجید و دیگران. (۱۳۷۸). تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام. تهران: انتشارات سمت.
۸. روزنبرگ، الکس. (۱۳۹۵). درآمدی جدید بر فلسفه علم (مترجم: علی حقی و مصطفی ملکیان). تهران: انتشارات آسمان خیال.
۹. روشه، گئی. (۱۳۶۶). تغییرات اجتماعی (مترجم: منصور وثوقی). تهران: انتشارات نشر نی.
۱۰. ریتزر، جورج. (۱۳۷۴). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر (مترجم: محسن ثلاثی). تهران: انتشارات علمی.
۱۱. زرکشی، بدرالدین. (۱۳۹۰ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالمعرفه.

۱۲. سروش، عبدالکریم. (۱۳۶۸). علم چیست، فلسفه چیست؟. تهران: انتشارات صراط.
۱۳. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان بن ابی بکر. (۱۳۹۰). الانتقان فی علوم القرآن (ج ۱). قم: دانشکده اصول دین.
۱۴. شیخزاده، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین. مجله اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۲)، صص ۱۰۹-۱۵۱.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). مجمع البیان (ج ۱). بیروت: دار المعرفه.
۱۶. غفاری، غلامرضا؛ ابراهیمی لویه، عادل. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۱۷. کانرتون، پل. (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی انتقادی (مترجم: حسن چاووشیان). تهران: انتشارات اختران.
۱۸. کوزر، لوئیس. (۱۳۸۷). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی (مترجم: محسن ثلاثی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۹. گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی (مترجم: حسین چاووشیان). تهران: نشر نی.
۲۰. گیلیس، دانالد. (۱۳۸۱). فلسفه علم در قرن بیستم (مترجم: حسن میاننداری). تهران: انتشارات سمت.
۲۱. هال، لوئیس ویلیام هلزی. (۱۳۷۶). تاریخ و فلسفه علم (مترجم: عبدالحسین آذرنگ). تهران: انتشارات سروش.
۲۲. مرادخانی، احمد. (۱۳۸۶). سنت‌های اجتماعی الهی در قرآن. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
۲۳. معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۶ق). التمهید فی علوم القرآن (ج ۱، چاپ سوم). قم: موسسه النشر الاسلامی.

24. Hedsrtom, Peter, Swedberg, Richard, Social. (1998). *Mechanisms*, New York: Cambridge University press.

References

* The Holy Quran

1. Aaron, R. (1390 AP). *Stages of thought in sociology*. (Parham, B, Trans.). Tehran: Scientific and cultural publications. [In Persian]
2. Azad Armaki, T. (1387 AP). *Social Thought of Muslim Thinkers from Farabi to Ibn Khaldun* (5th ed.). Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
3. Barons, H. E. (1354 AP). *History of Social Thought* (Vol. 1). (Yousefian, J, Trans.). Tehran: Simorgh Publications. [In Persian]
4. Chalmers, A. F. (1374 AP). *What is science*. (Mashayekhi, M, Trans.). Tehran Scientific and cultural publications. [In Persian]
5. Conanton, P. (1387 AP). *Critical Sociology*. (Chavoshian, H, Trans.). Tehran: Akhtaran Publications. [In Persian]
6. Coser, L. (1387 AP). *Life and Thought of Sociological Elders*. (Thalasi, M, Trans.). Tehran: Scientific and cultural publications. [In Persian]
7. Ghaffari, Q., & Ebrahimi Loyeh, A. (1389 AP). *Sociology of social change*. Tehran: Payame Noor University Press. [In Persian]
8. Giddens, A. (1386 AP). *Sociology*. (Chavoshian, H, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
9. Gillis, D. (1381 AP). *Philosophy of Science in the Twentieth Century*. (Miandari, H, Trans.). Tehran: Samt Publications. [In Persian]
10. Hal, L. W. H. (1376 AP). *History and Philosophy of Science*. (Azarang, A. H, Trans.). Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
11. Hedsrtom, P., & Swedberg, R. (1998). *Social Mechanisms*, New York: Cambridge University press.
12. Ma'arefat, M. H. (1416 AH). *Al-Tamheed Fi Uloom Al-Quran*. (3rd ed. Vol. 1). Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
13. Moradkhani, A. (1386 AP). *Divine Social Traditions in the Qur'an*. Qom: World Center of Islamic Sciences. [In Persian]
14. Paktchi, A. (1391 AP). *Research method based on the field of Quranic and Hadith sciences*. Tehran: Imam Sadegh University Press. [In Persian]

15. Rajabi, M., & Kafi, M. et al. (1378 AP). *History of Social Thought in Islam*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
16. Ritzer, G. (1374 AP). *Sociological theory in the contemporary era*. (Thalasi, M, Trans.). Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
17. Roche, G. (1366 AP). *Social change*. (Vosoughi, M. Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
18. Rosenberg, A. (1395 AP). *A New Introduction to the Philosophy of Science*. (Haghi, A., & Malekian, M. Trans.). Tehran: Aseman Khiyal Publications. [In Persian]
19. Saghafi, M. (1390 AP). *Sociological theories of Muslim scholars*. Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
20. Sheikhzadeh, M. (1390 AP). Theme analysis and theme network. *Journal of Strategic Management Thought*, 5(2), pp. 151-109. [In Persian]
21. Soroush, A. (1368 AP). *What is science, what is philosophy?* Tehran: Serat Publications. [In Persian]
22. Soyouti, J. (1390 AP). *Al-Atqan fi Olum al-Qur'an* (Vol. 1). Qom: Faculty of Principles of Religion. [In Persian]
23. Tabarsi, F. (1408 AH). *Majma' al-Bayan* (Vol. 1). Beirut: Dar Al-Maarefa. [In Arabic]
24. Zarkeshi, B. (1390 AH). *Al-Burhan fi Olum Al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Ma'rifah.